

Violetta Jaros

Nomina actionis w wybranych pismach naukowych Joachima Lelewela – analiza słowotwórczo- -leksykalna

Szczególne znaczenie Joachima Lelewela w dziejach nauki polskiej intrygowało od dawna nie tylko historyków, ale także językoznawców i literaturoznawców¹. Nowatorstwo terminologiczne uczonego sygnalizowali niejednokrotnie wydawcy zebranej edycji jego dzieł². Przedmiotem niniejszego opracowania jest językowa analiza kategoryalnych i niekategoryalnych nazw czynności w języku Joachima Lelewela. Analiza słowotwórcza pozwoli ustalić produktywne typy rzeczowników nazywających czynności, zaś analiza leksykalna ma na celu uchwycenie formacji osobliwych, właściwych językowi uczonego. Materiał badawczy wyekscerpowany został na podstawie czterotomowego dzieła pt. „*Polska wieków średnich czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*”, będącego zbiorem prac z zakresu polskiego średniowiecza, które Leleweł uporządkował i wydał drukiem u schyłku swego płodnego życia w latach 1847–1855 nakładem poznańskiego księgarza J. K. Żupańskiego. Ze względu na charakter publikacji analizie poddałam tylko te formanty, które wykorzystane zostały do utworzenia co najmniej dwu formacji. Ocena językowa poszczególnych typów słowotwórczych rzeczowników nazywających czynności w wybranych pismach Lelewela możliwa była przy wykorzystaniu materiału po-

¹ Por. I. Chrzanowski, *Joachim Leleweł. Człowiek i pisarz*, Warszawa 1946; T. Lewaszkiewicz, *Osobliwości leksykalne w języku Joachima Lelewela*, *Slavia Occidentalis*, t. 33, Warszawa 1976, s. 59–74; S. Urbańczyk, *Uwagi o polszczyźnie prac Joachima Lelewela*, „*Język Polski*” 1983, LXIII, s. 170–179.

² Por. J. Leleweł, *Dzieła*, t. I–X, Warszawa 1957–1969.

równawczego z XVIII i XIX wieku. Podstawę stanowią tu oczywiście słowniki języka polskiego Lindego (L) i *Słownik warszawski* (SW)³ oraz monografie językowe innych pisarzy, zarówno osiemnastowiecznych takich, jak: Bohomolec, Karpiński, Książnin, Jabłonowski, Beniśławska, Staszic, jak również współczesnych Lelewelowi twórców dziewiętnastowiecznych, a więc Chodźki, Syrokomli, Słowackiego, Jeża, filomatów i filaretów⁴.

Materiał językowy uporządkowany został ze względu na poszczególne formanty, przy czym jego egzemplifikacja została mocno ograniczona, głównie do przykładów, które słowniki opatrują kwalifikatorem rzadki (rzad.), staropolski (stp.), gwarowy (gw.) lub nie odnotowują. Obok każdej prezentowanej formacji podawana jest jej lokalizacja w tekście (cyfra rzymska oznacza tom, cyfra arabska odpowiednią stronę), znaczenie (w przypadku, gdy jest ono oczywiste, odstupując od tej zasady), w dalszej kolejności znajdują się uwagi o występowaniu lub niewystępowaniu leksemu w słownikach i wyżej wymienionych źródłach.

Ze względu na objętość pracy cytaty ograniczone zostały do minimum. Podawane są jedynie wtedy (z zachowaniem pisowni tekstu), gdy słowniki nie notują formy lub znaczenia, w jakich wyraz występuje u Lelewela, albo w sytuacji, kiedy SW przytacza przykłady tylko z Lelewela (cyt. – cytuję).

Mimo tych zabiegów wnioski nie zawsze mogą się okazać wystarczające i właściwe, a to dlatego, że jak się okazuje, wielu formacji słowniki nie poświadczają i trudno wobec tego ustalić, czy w takich przypadkach mamy do czynienia z neologizmami autora, czy też są to wyrazy przejęte ze współczesnego języka mówionego, ale nigdzie nie zarejestrowane⁵. Podobnie dwojaka interpretacja możliwa jest w przypadku wyrazów odnotowanych w SW jako rzadki i zilustrowanych cytatami z Lelewela. Dla takich formacji J. Trypućko rezerwuje termin *indywidualizm*⁶, zaś M. Nowotny-Szymbistowa wprowadza pojęcie *osobliwość leksykalna*⁷ i do osobliwości leksykalnych zalicza neologizmy słowotwórcze, pożyczki, kalki, neosemantyzmy stylistyczne, słowem wszystkie zjawiska, które *są prowokujące swoją formą lub znaczeniem*⁸. Dlatego też formacje, które nie są odnotowane w wymienionych opracowaniach leksykograficznych i monografiach językowych, poddałam dalszej weryfikacji, szukając potwierdzenia ich występowania w *Słowniku wileńskim*⁹ (Swil) i *Słowniku języka polskiego*¹⁰ W. Doroszew-

³ Por. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814; *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.

⁴ J. Węgier, *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań 1972; K. Kwaśniewska-Mżyk, *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa–Wrocław 1979; J. Brzeziński, *Język Franciszka Dionizego Książnina*, Zielona Góra 1975; J. Zieniukowa, *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968; T. Brajerski, *O języku „Pieśni” Konstancji Beniśławskiej*, Lublin 1961; S. Szober, *O języku Stanisława Staszica*, [w:] S. Szober, *Wybór pism*, Warszawa 1959, s. 98–168; H. Turska, *Język Jana Chodźki*, Wilno 1930; J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza)*, t. 2, Uppsala 1957; A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego (1825–1849)*, Łódź 1956; W. Doroszewski, *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego)*, Warszawa 1949; Z. Kawyn-Kurzowa, *Język filomatów i filaretów. Słowotwórstwo i słownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963. Dodatkowo zebrany materiał porównałam z opracowaniem T. Skubalanki, *Neologizmy w polskiej poezji romantycznej*, Toruń 1962.

skiego (SJP Dor.). W niniejszym opracowaniu chciałam zwrócić uwagę na indywidualne formacje słowotwórcze rzeczowników nazywających czynności w wymienionych na wstępie pismach Lelewela, które omówione będą na tle innych formacji należących do tego samego typu¹¹. Dodać tylko należy, że w przypadku języka Lelewela pojawiają się dodatkowe trudności w interpretacji zjawisk słowotwórczych w związku z niedbałą pisownią autora. A oto przegląd wyekscerpowanego materiału językowego:

Derywaty bezsufiksalne:

Przyrostek *-o* + męski paradygmat fleksyjny: **ciek** IV 227 `cieczenie` L, SW jako rzad., jest u Słowackiego i filomatów; **domysł** I 257 `domniemanie, przypuszczenie` L, SW, u Bohomolca `pomysł, sposób`; **dozór** IV 217 `dozorowanie` L, SW, Syrokomla; **nagląd** II 470 `dogład, dozór, nadzór` L podaje tylko naglądać-nazierać, SW jako rzad.; **nalew** I 390 `napłynięcie, przypływ, przybór` L podaje tylko nalewać, SW jako rzad.; **napływ** II 266 `napłynięcie` L, SW; **nietrzask**¹² IV 209 L i SW nie notują ...*M jest głosem, dźwiękiem, nietrzasku (mruk, blasku (mierzch))...*; **obrót** IV 111 `obracanie, obrócenie` L, SW, u Bohomolca `los, przygoda`, u Syrokomli `zachowanie się`, jest też u Jeża; **odkup** III 63 `odkupienie` L, SW, Syrokomla; **ostęp** I 188 `1. rzad. obstąpienie kogo, czego; 2. część puszczy` L, SW; **pokłon** IV 213 `hołd` L, SW cyt. min. Lelewela, jest u Beniślawskiej, Jabłonowskiego, Syrokomli; **poszept** IV 400 `podszept, podszeptanie` L, SW, Karpiński, Książnin; **pośmiech** I 365 `wyśmianie` L, SW, Karpiński, Książnin, Syrokomla; **przechod** II 24 `przechodzenie, przejście` L, SW, Karpiński, Książnin, Syrokomla, u filomatów *przechód*; **przechów** IV 354 `przechowanie` L, SW; **przegon** II 276 `przegonienie, przepędzenie` L, SW, u Karpińskiego, Książnina, Jeża i filomatów `wyścigi`; **przywod** IV 18 `dowództwo` L, SW jako rzad.; **rozkrzew**¹³ IV 207 `rozkrzewienie się` L i SW nie notują, jest u Staszica ...*roz-*

⁵ Por. uwagi S. Urbańczyka, op. cit., s. 173, 176.

⁶ Por. J. Trypućko, op. cit., s. 272.

⁷ Por. M. Nowotny-Szybistowa, *Osobliwości leksykalne w języku Stanisława Witkiewicza*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 6, 9.

⁸ Por. M. Nowotny-Szybistowa, op. cit., s. 7–9.

⁹ Por. *Słownik języka polskiego*, wydany przez M. Orgelbranda, t. 1-2, Wilno 1861.

¹⁰ Por. *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I-XI, Warszawa 1958.

¹¹ Takie potraktowanie materiału w badaniu języka osobniczego zalecał Z. Klemensiewicz: „W zakresie słowotwórstwa należy sporządzić przegląd spotykanych w języku autora formacji słowotwórczych, co nas pouczy o stosunku ich zasobu w języku osobniczym do zasobu ogólnego; przy formacjach ulubionych przez pisarza byłyby pożyteczne bliższe dane ilościowe (...) Na tym ogólnym tle musimy się zająć szczegółowym zbadaniem nowotworów”. Por. Z. Klemensiewicz, *Jak charakteryzować język osobniczy?*, [w:] tenże, *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, Warszawa 1982, s. 569.

¹² Za nadrzędną przyjmuję klasyfikację ze względu na sufiks, dlatego formacje z przedrostkiem *nie-* analizowane są zasadniczo w obrębie odpowiednich derywatów sufiksalnych, podobnie jak nazwy komponowane.

¹³ Podkreślam te wyrazy, które T. Lewaszkiewicz zaliczył do osobliwości leksykalnych Lelewela. Dodam tylko, że część formacji zebrał autor, korzystając z dokumentacji haseł *Słownika języka polskiego* W. Doroszewskiego.

krzewu pierwotnej jich myśli śledzi...; **rozruch** II 164 `zamieszanie` L, SW, Karpiński, Książnin; **sprzedaj** IV 47 `sprzedaż` L nie notuje, SW cyt. Orkana; **syk** II 361 `syczenie` L nie notuje, SW cyt. Konopnicką; **ślub//slub//s'lub** IV 220 `ślubowanie` L, SW podają tylko ślub; **ustaw** IV 290 `ustawianie, układ` L, SW; **ustęp** II 151 `ustąpienie` L, SW cyt. min. Lelewela, Książnin; **wydział** II 415 `wydzielanie; część wydzielona` L, SW, Książnin; także `udział` *Wieczna hańba jeśli to zaniedbasz, twojim stanie się wydziałem.*; **wygrzeb** IV 358 L i SW nie notują *Strzelecki posiada z pelczyńskiego wygrzebu trzy odmienne denary...*; **wymian** IV 338 `wymiana, wymienienie` L i SW nie notują *...otrzymuje wymian wartości z naddatkiem kiedy rzecz warta.*; **wymiar** IV 43 `wymierzanie; rozmiar, rozciągłość` L, SW; **wymus** II 116 `wymuszenie` L, SW, filomaci; **zbieg** II 381 `zbieżenie` L, SW; **złub** IV 220 `polubienie` L i SW nie notują; u L *złubić`polubić` W przód jednak myśl w mowie swej rozwinęła złubu tego, tego związku cielesny żywioł, zwierzęcy.*; **zmierch** IV 230 `zmierzch, zmierzchanie` L, SW jako gw.; **zstęp** IV 324 `zstępowanie w dół; ustępowanie` L, SW; **zwiad (zwiady)** II 511 `dojście wiadomości` SW notuje *zwiada`zawiadomienie`*, u L *zwiadować`dojść wiadomości`*, *zwiady*; **zwrót** IV 302 `zwrot, zmiana kierunku` L, SW jako rzad.; compositum: **współudział** IV 225 L i SW nie notują *...dla płci niewieściej wspólny z nią zostawiły wszystkiego udział, współudział...*

Przyrostek *-o* + męski paradygmat fleksyjny należy do produktywnych typów tworzących odczasownikowe nazwy czynności. Lelewel wykorzystał go w 120 formacjach. Niekiedy obok znaczenia czynnościowego derywat może przybierać także znaczenie wytworu czynności.

Większość form potwierdzają słowniki L i SW lub tylko SW, cytujący pisarzy współczesnych Lelewelowi, co świadczyłoby może, że pojawiły się one dopiero w wieku XIX lub w końcu w. XVIII. Do starszej warstwy słownictwa zaliczyć należy określenia *nagład, nalew, ostęp, poszept, pośmiech, przywod, ustęp, wymus*. Słowniki nie notują rzeczowników *nietrzask, wygrzeb, wymian, złub*; zaś rzeczowniki *współudział* i *wydział* podają Swil i SJP Dor., który przy tym ostatnim cytuje Lelewela; natomiast formację *rozkrzew* rejestruje tylko SJP Dor. z kwalifikatorem dawny.

Przyrostek *-o* + żeński paradygmat fleksyjny *-a*: **chwošta** IV 149 `bicie, smaganie` L, SW jako rzad.; **fabrika** IV 321 `robota` L, SW; **kupla** II 440 `kupno, zakup` L, SW jako stp., występuje u Chodźki i filomatów; **msta** IV 214 `pomsta, zemsta` L, SW jako stp.; **obrada** IV 154 `obradowanie` L, SW; **obrona** II 5 `obronienie, obranianie` L, SW; **odmiana** II 12 `zmiana` L, SW; **opieka** III 57 `obrona` L, SW; **oplata** II 77 `podatek, zapłata` L, SW; **osłoda** II 302 `ukojenie, osłodzenie` L, SW; **płata** III 177 `płacenie, płaca` L, SW jako stp.; **pociecha** IV 504 `pocieszenie` L, SW, Jabłonowski; **podżoga** II 371 `przen. zachęta, bodziec` L, SW, u Bohomolca *podżega`podpałka`*; **pogarda** II 109 L, SW; **proba** IV 250 `próbowanie` L, SW jako rzad., Syrokomla, u Słowackiego *proba//próba*; **przewaga** II 8 `górowanie nad kim` L, SW; **przewłoka** IV 78 `przewlekanie` L, SW, u Karpińskiego *zwłoka`*; **przysięga** III 13 `przysiężenie` L, SW; **przysługa** II 4 `przysłużenie się`

L, SW; **wrażda** IV 214 L i SW nie notują; SW podaje *wrażdować* `krzyżeć, łajać, ujadać` *Prawo oznaczało mstę krzywdy i wraždy aby strony zaspokoić.*; **wykopła** IV 344 `wykopanie, wykop` L i SW nie notują *...triplowe zakończenia podobną przynoszą niedogodność: wykop, wykopnia, wykopła, wykopisko...*; **wyłuda** IV 253 `wyłudzenie` L, SW jako rzad.; **zachęta** II 55 `zachęcanie` L, SW; **zagłada** III 52 `zagładzenie, śmierć` L, SW; **zaguba** IV 454 `zagubienie, zagłada` L, SW, Książnin, Syrokomla, Benisławska; **zamiana** IV 7 `mienianie się` L, SW; **zastawa** III 240 `zastawienie, osłona` L, SW jako rzad., u Bohomolca `zakładnik`; **zatarga** II 19 `zatarg, kłótnia` L, SW jako rzad., Książnin; **zniewaga** II 79 `znieważenie` L, SW; **zwada** II 443 `spór, waśń` L, SW, Karpiński.

Formant *-o* + żeński paradygmat fleksyjny *-a* pojawia się u Lelewela przede wszystkim jako wykładnik niekategorialnych nazw czynności i charakteryzuje się dość dużą produktywnością – 69 derywatów w analizowanych pismach. Podobnie jak w przypadku rzeczowników męskich część formacji z *-a* oprócz znaczenia czynnościowego przybiera wtórnie znaczenie wytworu.

Niektóre z omawianych rzeczowników wyróżniają się znacznym nacechowaniem stylistycznym: *msta, pomsta, powoda, przewłoka, proba, przysada, zaguba, zawierucha* `przen. zamęt, zamieszanie` lub archaicznym: *kupla, wyłuda*. Autorstwu Lelewela przypisać należy być może określenie *wykopła* (na wzór *kupla*), którego słowniki nie notują, zaś rzeczownik *wrażda* odnotowuje tylko SJP Dor. z kwalifikatorem regionalizm i cytuje Lelewela.

Derywaty sufiksalne:

Przyrostek *-acja* wyodrębnić można w 15 rzeczownikach obcego pochodzenia nazywających czynności. A oto przykłady: **administracja** IV 350 `zawiadywanie, zarząd` L, SW; **kombinacja** III 238 `zestawienie, porównanie i obrachowanie` L, SW; **kontemplacja** I 49 `rozważanie czego` L, SW; **koronacja** II 53 `uroczysty akt koronowania` L, SW; **modyfikacja** III 10 `zmiana, uprzystępnienie` L, SW; **mortyfikacja** IV 304 `umartwienie` L, SW jako rzad., jest u Jabłonowskiego; **perturbacja** IV 50 `zamieszanie, niepokój` L nie notuje, SW; **protestacja** IV 254 `zaprotestowanie` L, SW; **reprobacja** IV 44 `odrzuć` L nie notuje, SW; **uzurpacja** II 46 `przywłaszczenie` L nie notuje, SW.

Przyrostek *-anie* tworzy regularnie od czasowników z przyrostkiem tematycznym *-a-* i *-owa-* kategorialne nazwy czynności¹⁴. Oto wybrane przykłady: **aljenowanie** II 34 `przeniesienie tytułu własności na inną osobę` L nie notuje, SW; **biskupowanie** II 148 `bycie biskupem` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Biskupowanie Wojciecha liczone być może między latami 969 a 990....*; **brakowanie** IV 62 `odrzuć, pomiatanie, lekceważenie` L, SW jako stp.; **cesarzowanie** II 56 L nie notuje, SW podaje tylko *cesarzować* cyt. Lelewela *...miał przy tym za kolegów cesarzowania dwu młodszych braci swoich Andronika (...) i Konstantina...;* **chramanie** IV 291 `utykanie` L tylko *chramać*, SW jako stp.; **chwianie się**¹⁵ IV 291 L

¹⁴ R. Grzegorzczkowska i J. Puzynina rozróżniają tu dwa warianty, a mianowicie przyrostek *-anie* i *-owanie*. Por. R. Grzegorzczkowska, J. Puzynina, *Słownictwo współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1979, s. 263.

tylko chwiać się, SW; **chwywanie** II 61 L tylko chwytać, SW; **ciężanie** III 82 `uciskanie` L, SW jako stp.; **częstkowanie** I 94 L nie notuje, SW cyt. Lelewela ...*ten sam tok, także częstkowanie, podobneż zwroty, podobneż słów zbliżanie.*; **czepianie się** IV 471 L podaje tylko czepiać się, SW; **dorozumiewanie się** IV 298 `domyślanie się` L, SW; **dowcipowanie** I 55 L nie notuje, SW; **dzieckowanie** IV 79 `zagrabianie` L, SW jako stp.; **fabrikowanie** IV 358 `przen. zmyślanie, fałszowanie` L tylko fabrykować, SW; **jenianie** IV 225 L i SW nie notują *Do godów i ślubów z obu stron zarówno stają pośrednicy, co w jenianie umawiali.*; **karambolowanie** II 326 `uderzanie się, robienie karamboli` L nie notuje, SW; **kommentarzowanie** I 128 L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Jan Dombrowka zakończył więc kommentarzowanie przed rokiem 1444 ...*; **kommentowanie** I 128 L nie notuje, SW; **kopjowanie** I 22 L tylko kopiować, SW; **łotrowanie** III 263 `rabowanie` L tylko łotrować, SW; **mędrkowanie** I 28 `udawanie mądrego` L tylko mędrkować, SW; **nagrobkowanie** II 339 L nie notuje, SW jako rzad. i cyt. Lelewela *Ten zbieg przypominalnych nagrobkowych epitaphjów, z nagrobkowym łozem Łokietka sądzić każe, że w czternastym wieku ogarnęła nagrobkowania ochota...*; **niemniemanie** IV 186 L i SW nie notują *Dwa mianowicie tej uchwały widoki, silniej ją do Łokietka przywiązują, dowolne pozwy i przytrzymania za niemniemanie...*; **niewyczytanie** I 68 L i SW nie notują *Te w przepisywaniu łatwo bardzo mnogim uległy uchybieniom, bo w przepisywaniu lat łatwe zachodziły niewyczytania i omyłki.*; **nieznanie** IV 225 L nie notuje, SW; **obdarzanie się** II 59 L nie notuje, SW podaje tylko obdarzanie `obsypywanie darami` *Z powodu odwiedzin i uroczystości, nastąpiło wzajemne obdarzanie się.*; **obżalowanie** III 28 L tylko obżalować, SW; **oddarowanie się** II 61 `odwzajemnienie` L tylko oddarować się, SW jako rzad.; **odgraniczanie** II 150 L tylko odgraniczać, SW; **odszczekanie** III 263 `przen. odwołanie czego` L tylko odszczekać, SW cyt. Lelewela ...*a skrzywdzenie takie niewiasty wymagało odszczekania.*; **orowanie** I 419 `harowanie` L nie notuje, SW; **oszacowanie** III 240 L, SW; **paktizowanie** I 404 `traktowanie, umawianie się` L nie notuje, SW cyt. Lelewela ...*potrzebowało jednak odniesienia zwycięstwa kilku wieków, oraz paktizowania...*; **papieżowanie** II 148 `rząd papieża` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Benedikt papieżował wraz prawie po Janie XIII.*; **paragrafowanie** IV 94 L i SW nie notują *Historja! nie powieścią, nie opowiadaniem, ale rubrikowaniem, rozdziałowaniem, paragrafowaniem u drammatyzowana.*; **perjodowanie** I 152 L i SW nie notują ...*częstszym perjodowaniem, a czasem nieznaczącym wyrazu przekładem...*; **początkowanie** IV 83 `rozpoczęcie` L nie notuje, SW jako rzad.; **pokombinowanie** III 276 `skombinowanie jednego z drugim` L nie notuje czasownika, SW; **poszczegulnianie** I 79 L tylko poszczególnić, SW poszczególnienie ...*od zgonu Kazimirza wielkiego nieraz w najmniejsze wchodzi poszczegulniania...*[Jan archidiakon gnieźnieński]; **poszczegulowanie** IV 120 L nie notuje, SW poszczegulowanie cyt. Lelewela

¹⁵ Por. uwagi o tego typu formacjach w opracowaniu H Safarewiczowej, *Rzeczowniki „zwrotne” w języku polskim*, „Język Polski” 1954, XXXIV, z. 5, s. 332–347.

*Konstytucja powściągnięta nadużycia w przejazdach (...) wymagała **poszczęglowań**...; **powiatowanie** III 27 `dzielenie na powiaty` L i SW nie notują *Usiłował Bolesław to **powiatowanie** jednostajnie w królestwie urządzić*...; **przebadywanie** II 511 L tylko przebadywać, SW cyt. Lelewela *...owoc obeznanja się z pięćdziesięciu dziełami poprzedników, tudzież własnych **przebadywań***...; **przejednanie** III 262 L tylko przejednać, SW; **przemilczanie** I 54 L tylko przemilczyć, SW cyt. Lelewela *...z pomiędzy **przemilczai** wyskakują niepowabne zdarzenia*...; **przepisywanie** I 35 L tylko przepisywać, SW cyt. Lelewela *Wszakże nie źle jest powtórzyć, co mówi Zamojski (...) gdyż ten doznał bądź opuszczeń, bądź dodatków w **przepisywaniach***...; **przesłowywanie** II 325 `uwielbianie, wystawianie bez miary` L nie notuje czasownika, SW cyt. Lelewela *Podobny wpisek (...) znajduje się w jego kopji czy wypisach i **przesłowywaniu** w rpiśmie zamoj.*; **przykadzanie** IV 377 L i SW nie notują nawet czasownika, kadzić `przen. pochlebiać` *...widać w jich literach **przykadzanie** majestatowi*...; **przykrawywanie** IV 294 L przykrawywać, przykrojenie, SW jako rzad.; **rozdziałowanie** IV 94 L i SW nie notują; **rozeswanie** IV 242 L i SW nie notują *...on [Waldemar III] rozpoczynając **rozeswanie** dóbr koronnych*...; **rycerzowanie** II 115 L tylko rycerzować, SW cyt. Lelewela *Obrządek zaś **rycerzowania** (...) poczynał nieco u wyższych osób powszednie*...; **sejmowanie** I 444 L tylko sejmować, SW; **wdziedzinowanie** IV 233 L i SW nie notują *Feoditas, to jest haereditas, **wdziedzinowanie**, imienie wolnego dobra*...; **wieczowanie** III 312 L nie notuje, SW; **wierszowanie** I 94 `rymowanie` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Wszystkie rymowane **wierszowania** Mateusza, są na sposób pseudo-Owidiusza*...; **wygłoskowanie** III 11 L i SW nie notują... *z teź pewnie przyczyny **wygłoskowania** czyli etymologicznej, z polskim szlachcic zbliżony, dla której, klan, z polskim pokoleniem (k'lenie) w toż samość się zbiega*...; **zabiskupowanie** IV 525 `zostanie biskupem` L i SW nie notują *...obmyślali o **zabiskupowaniu** tam Niemcy*...; **zatiułowanie** IV 194 L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Z tak szczęśliwego a mnogiego zbiegu postrzeżeń naszych z **zatiułowaniami** napis genuinae redactionis*...; **zródłosłowanie** I 390 `etymologia` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *I gdzie się najwięcej do **zródłosłowań** rzucono, bezkrytycznie (zrazu) łacińskich pisarzy używając?*; **zródłowanie** IV 209 L i SW nie notują *W rozważaniu wyrazów powoływać się trzeba na **zródłowanie** (etymologja)*.*

Jak widać z prezentowanego materiału, *substantiva verbalia* na *-anie* są u Lelewela bardzo produktywną formacją (307 derywatów), poświadczoną niemalże w całości przez SW. L najczęściej podaje tylko podstawy czasownikowe, zapewne z uwagi na produktywność tego typu i jego powszechność w języku literackim. Do archaicznych zaliczyć należy *brakowanie*, *chramanie*, *ciążanie*, *dzieckowanie*, zaś *cesarzowanie*, *jenianie* (być może forma ta powstała na skutek niestarannego pisma historyka i chodzi tu o rzeczownik *jednanie* `jednoczenie, godzenie`, *jednia* `jedność`?; w analizowanych pismach znaleźć można jeszcze formę *przejednanie* III 80), *niemniemanie*, *niewyczytanie*, *paragrafowanie*, *perjodowanie*, *poszczegulnianie*, *powiatowanie*, *rozdziałowanie*, *rozeswanie*, *wygłoskowanie*, *wdziedzinowanie*, *zabiskupowanie*, *zródłowanie* przypisać chyba należy inwencji

słowotwórczej Lelewela, gdyż wyrazy te nie są odnotowane ani u L, ani w SW. Swil i SJP Dor. nie notują natomiast, oprócz wyżej wymienionych, formacji: *cząstkowanie*, *kommentarzowanie*, *nagrobkowanie*, *obdarzanie się* (nie ma formy z *się*, słowniki notują tylko *obdarzanie*), *paktizowanie*, *papieżowanie* (w SJP Dor. jest tylko *papieżować* opatrzone cytatem z Lelewela), *początkowanie*, *poszczegółowanie*, *przebadywanie* (w SJP Dor. jest tylko *przebadywać* zilustrowane cytatem z Lelewela), *przesłowywanie*, *przykadzanie*, *rycerzowanie* (w SJP Dor. jest tylko *rycerzować* zilustrowane cytatem z Lelewela), *zróżłostowanie*, *zróżłowanie*; Swil nie notuje formacji *biskupowanie*, *wierszowanie*, *zatułowanie*, zaś SJP Dor. nie rejestruje rzeczownika *przebadywanie* – jest tylko czasownik *przebadywać* zilustrowany cytatem z Lelewela.

Przyrostek *-anina* pojawił się w 10 derywatach ze znaczeniem czynnościowym. A oto przykłady: **gadanina** I 169 `próżne, niedorzeczne gadanie` L, SW; **gmatwanina** I 46 `zagmentowanie` L, SW; **krętanina** `oszukaństwo, matactwo` L, SW jako rzad.; **łamanina** II 113 `przen. walka` L, SW; **matwanina** IV 442 `gmatwanina, zamotanie` L, SW jako rzad.; **siekanina** IV 325 `długotrwałe siekanie, rzeź` L, SW, u Bohomolca `bitwa, rzeź`; **szarpanina** IV 112 `szarpanie` L, SW; **tkanina** IV 206 `tkanie; częściej wyrób tkacki` L, SW.

Formant *-anina* zasadniczo urabia od czasowników z przyrostkiem tematycznym *-a-* niekategorialne *nomina actionis*, które mogą posiadać znaczenie modyfikacyjne `wykonywanie czynności powtarzanej chaotycznie, bezcelowo, beładnie`¹⁶. Podstawę stanowią czasowniki niedokonane. Niemniej jednak bardzo często omawiane formacje mogą nabierać znaczenia rezultatywnego, np. *łatanina*, *szarpanina*, *zbieranina*. Pierwotne znaczenie czynnościowe tych rzeczowników jest opatrzone w SW kwalifikatorem staropolski lub rzadki.

Przyrostek *-anka* pojawia się u Lelewela jako wykładnik rzeczowników oznaczających czynność w 3 derywatach. Są to: **gadanka** II 50 `gadanie, gadanina` L i SW nie notują ...w *pospolitych gadankach* *Mieszka królem Łęczyczanów zwano.*; **pogadanka** I 254 `pogadanie, pogawędka` L nie notuje, SW, Syrokomla; **pożyczanka** IV 210 `pożyczka, pożyczanie` L, SW. Za indywidualizm Lelewela uznać należy formację *gadanka*, którą odnotowuje tylko SJP Dor., ilustrując cytatem z Lelewela.

Przyrostek *-ba* również nie należy do produktywnych, gdyż pojawił się w analizowanych pismach tylko 7 razy. Podstawę derywatów stanowiła forma czasu teraźniejszego: **chwalba** II 61 `pochwała, pochwalenie` L, SW; **gędźba** I 244 `gędzenie, muzyka` L, SW jako stp.; **groźba** III 212 `groźenie` L, SW; **plećba** IV 148 `plecenie` L i SW nie notują ...*jak było w pierwszym wydaniu, cała plećba nieodmieniona.*; **siejba** IV 121 `sianie` L, SW jako stp., Karpiński, Syrokomla; **służba** III 143 `służenie` L, SW; **wieszczba** IV 452 L, SW, Słowacki.

¹⁶ Por. R. Grzegorzczkova, J. Puzynina, op. cit., s. 238.

Z wymienionych tu jedynie rzeczownik *plećba* nie ma potwierdzenia w słownikach rejestrujących materiał XVIII- i XIX-wieczny – podaje go jedynie SJP Dor., opatrując cytatem z Lelewela.

Przyrostek *-cie* tworzy kategorialne nazwy czynności głównie od czasowników rdzennych samogłoskowych i spółgłoskowych oraz od podstaw na *-nq*¹⁷. A oto przykłady: **bicie** IV 148 L, SW; **niestanięcie** III 273 L i SW nie notują *Za niestanięcie kondemnaty w wielkoposkim jest po ośm skojców...*; **obcięcie** III 108 L, SW; **objęcie** II 276 L, SW; **obzucie** IV 285 `ograniczenie, otoczenie` L nie notuje, SW jako rzad. i cyt. Lelewela *...jakkolwiek zbawiciel obzucie reprobuje...*; **otwarcie** III 257 L tylko otworzenie, SW; **podbicie** II 138 L tylko podbić, SW; **podparcie** II 145 L, SW; **pojęcie** II 11 L, SW; **poparcie** III 24 L, SW; **popsucie** I 191 L tylko popsuć, SW; **potrucie** I 296 L tylko potruć, SW; **powzięcie** IV 11 L tylko powziąć, SW; **pożycie** IV 14 L, SW; **przytknięcie** IV 156 L tylko przytknąć, SW; **psucie** III 242 L tylko psuć, SW; **ścięcie** III 23 L, SW; **ujście** II 160 L, SW, Syrokomla; **umiecie** II 308 L i SW nie notują *Wszyscy byli kniecie ku umieciu.*; **wniście** I 416 L, SW jako rzad.; **wsparcie** II 77 L, SW; **wybicie** IV 348 L, SW; **wybrnięcie** II 73 L tylko wybrnąć, SW; **wyczerpięcie** I 123 L tylko wyczerpnąć, SW; **wydobycie** IV 344 L tylko wydobyć się, SW; **zaczęcie** III 238 L, SW; **zajście** II 282 L, SW; **zamknięcie** III 257 L tylko zamknienie, SW; **zdobycie** II 22 L tylko zdobyć, SW; **zejście** II 78 L, SW; **zepsucie** I 119 L, SW; **zrośnięcie się** IV 318 L podaje zrośnienie, SW jako rzad.; **zwarcie się** L tylko zwarcie, SW; **życie** IV 42 L, SW.

Zebrane formacje (53 nazwy) w zasadzie zgodne są z normą nie tylko XIX-wieczną, ale i współczesną, z wyjątkiem neologizmu *umiecie*, którego nie notują słowniki, oraz formacji *niestanięcie*; rzeczownik *wniście* opatrzony w SW kwalifikatorem rzadki ma charakter archaiczny, zaś formację *obzucie* podaje tylko SW (SJP Dor. rejestruje tylko podstawę czasownikową – *obzuć*, którą ilustruje cytatem z Lelewela). Omawiane formacje mogą niekiedy przybierać znaczenie nazw wytworu.

Przyrostek *-ek* występuje u Lelewela tworząc różne kategorie słowotwórcze rzeczowników. Jako wykładnik derywatów nazywających czynność pojawia się w 15 określeniach, np.: **poswarek** II 140 `sprzeczką` L, SW, Książnin; **przesilek** IV 419 `przesilenie` L nie notuje, SW cyt. Woronicza; **przyborek** IV 195 `przybranie` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *...jest mniej koniecznym przyborkiem, spółgłosu czy przydechu...*; **przylewek** I 409 `przyłanie, przydatek` L, SW; **ubyttek** II 272 `ubycie, ubywanie` L, SW; **usilek** I 247 `uczynek z natężeniem sił` L, SW jako rzad., Książnin `usiłowanie`; **ustanek** II 305 `ustanie, przestanek` L nie notuje, SW, Książnin; **wspominek** IV 476 `wspomnienie` L, SW, Książnin, Syrokomla; **wywiązek** II 331 L i SW nie notują *...napis ten (...) jest wywiązkim mozolu nieprzezorności...*; **zawiązek** II 456 `zawiązanie` L, SW, Karpiński, u Książnina `zaczątek`.

¹⁷ Por. R. Grzegorzczkowska, J. Puzynina, op. cit., s. 263.

Na uwagę zasługują w tej grupie dwa rzeczowniki, a mianowicie *przyborek* i *wywiązek*, których poza SW nie podaje żaden słownik języka polskiego.

Przyrostek *-enie*: **bronienie** II 425 L, SW; **chwycenie** I 157 L i SW notują tylko chwyt, chwytanie *Niebyło cale mojim zamiarem wyzbierać i wytoczyć wszystkie liczne o Kadłubku zdania, pospolicie z dorywczego chwycenia cząstkowego...*; **dogodzenie** I 150 L, SW; **dolepienie** I 282 L tylko lepić, SW; **drdzenie** I 394 `drzenie ` L i SW notują tylko drzenie ... *s jest jądrem wyrazu, drdzeniem myśli i znaczenia...*; **drobnienie** III 71 L nie notuje, SW; **dziedziczenie** IV 14 L, SW; **kscyzenie** II 51 L i SW nie notują *Kniaż, knież, kniż (...)* i wszystkie *jinne z kscyzenia wyrodzone powstały...*; **lubienie** II 144 L tylko lubić, SW cyt. min. Lelewela; **łacinienie** II 370 L nie notuje czasownika, SW łacinić `przerabiać na łacinę`; **małpienie** I 229 L podaje małpiarstwo, SW; **nadstarczenie** IV 357 `nagrodzić, nadrobić` L tylko nadstarczyć, SW jako rzad.; **natrącenie** I 149 `napomknienie` L tylko napomknąć, SW jako rzad.; **nawrócenie** I 142 L, SW; **nawyknienie** II 444 L tylko nawyknać, SW; **niechęcenie** II 9 L tylko niechęcić, SW jako rzad.; **nieochrzczenie** I 214 L i SW notują ochrzcić, ochrzczenie [*Konstantin*]...*o jich nieochrzczeniu i podległości za czasów swoich wyraźnie wspomina...*; **nierozróżnienie** I 65 L i SW nie notują *Bandtke mi wytknął to uchybienie (...)* *zaglądam nierozróżnienie*; **niewyrozumienie** II 380 L tylko wyrozumienie, SW; **niezadziernienie** II 13 `niezaczeplanie` L i SW nie notują...*a w obawie niezadziernienia z margrabiami...*; **niknienie** III 102 L tylko niknąć, SW; **obwinienie** II 254 L, SW; **odprzysiężenie** IV 84 `wyparcie się` L, SW; **odwyprzysiężenie się** IV 126 L i SW nie notują...*za od-wy-przysiężenie się we zwyczaj wchodziły (...)* *skarżący się przysięgą oczyszczał...*; **odróżnienie** II 48 L tylko odróżnić, SW; **ogaluszenie się** I 258 `zagmentowanie się` L nie notuje, SW tylko ogaluszenie...*a z tąd zawiązał, dziwnem ogaluszeniem się że tak powiem...*; **ołączenie** IV 288 L i SW nie notują, ołęt w SW `laurolisć` *Osobliwsza postać kanciarstego E, z garbem czyli z ołączeniem na tyle...*; **orlenie** II 51 `bycie królem` L nie notuje, SW cyt. Lelewela...*ku orleniu, ku dozorowaniu jest k'orol, k'ról, k'ral.*; **orzeźwienie** II 112 L tylko orzeźwić, SW; **osadzenie** IV 282 L tylko osadzić, SW, Benisławska; **osiągnięcie** I 176 L tylko osiągnąć, SW; **oskarżenie** II 36 L, SW; **podsunienie** IV 159 L tylko podsunąć, SW podsuniecie **Podsunięcie cleodii na miejsce genealogii miał konsekwencje że byle tegoż herbu, rościł prawo do splacania cudzych córek; **podupadnienie** L i SW nie notują *Cokolwiek się powiedziało o (...)* **podupadnieniu** *stanu i obywatelstwa kmiecego, wydawaćby się mogło domniemaniem...*; **poduszczenie** II 207 `podkuszenie` L, SW; **podziwienie** II 13 `podziw` L, SW, Bohomolec, Syrokomla, filomaci; **pogonienie** IV 48 L tylko pogonić, SW; **pojrzenie** I 355 L, SW; **pokrewnienie** I 271 L tylko pokrewnić się, SW; **pokrewnienie się** IV 21 L jw., SW cyt. Lelewela *Tam gdzie [gmin] doznał wstretu od pokrewnienia się, gdzie mu wprzód wzięcie zlechcianki odmówione było, tam rodzinom gmin niesie srom.*; **pomówienie** IV 497 `posądenie` L pomowa, SW jako stp.; **poniechęcie** III 295 L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Miast obrady i wzrost, oczekiwania stanu szlacheckiego, interesa duchownego, poniechęcie po-***

krewnych książąt ...; **poosobnienie** II 447 `odosobnienie` L nie notuje, SW; **przewiedzenie** II 287 `przebadanie` L tylko przewieść, SW jako stp.; **przewinięcie** II 112 L, SW; **rozdawniczenie** II 55 `zajmowanie się rozdawnictwem` L nie notuje, SW jako rzad. cyt. Lelewela ...[*władza papieska*] *znajduje się w posiadaniu przyznanej od wszystkiego chrześcijaństwa mocy, rozdawniczenia koron i stanowienia królów...*; **rozdwojenie** IV 10 L, SW jako rzad.; **rozkrączenie** II 378 `rozgraniczenie` L nie notuje, SW jako rzad. cyt. Lelewela *Opisanie arabskie jeografa tego wieku Edrysego rozkrączenie Czech od Polski rozciąga niezmiernie więcej...*; **rozosobnienie** II 310 `odosobnienie` L nie notuje, SW; **słabnienie** IV 37 L tylko słabieć, SW cyt. Lelewela *Rozkrzewione chrześcijaństwo (...) wprowadziło do Polski wymagania kanoniczne i przykład słabnienia a gaśnienia na tym małżeństwie punkcie...*; **udowolnienie** IV 116 `ukontentowanie` L, SW jako rzad.; **ukmiecenie** IV 30 `uczynienie kmieciem` L i SW nie notują *Służebnictwo niewolne (...) kończyło się jednak wyzwoleniem, ukmieceniem.*; **ukrólewienie** II 60 `uczynienie królem` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Jeśli Otto przygotowany do ukrólewienia Bolesława przybywał, wszystkie te znamiona królewskie, z sobą musiał mieć...*; **uobyczajenie** IV 415 `uczynienie obyczajnym, towarzyskim` L nie notuje, SW; **władnienie** I 238 L tylko władanie, SW; **wpadnienie** IV 427 L tylko wpaść, SW cyt. Bohomolca; **wyświeżenie** L nie notuje, SW; **zadowolnienie** II 23 L nie notuje, SW jako rzad., jest u Jeża; **zagładzenie** III 52 L tylko zagładzić, SW; **zakłopotanie** IV 51 `wprawienie w kłopot` L tylko zakłopotać, SW jako rzad.; **zaosiedlenie** III 52 `osiedliwszy się zamieszkać` L nie notuje, SW jako rzad. cyt. Lelewela *...z pomnożeniem się ludności a trwalszym zaosiedleniem zjawily się przywileja jure haereditario in perpetuum...*; **zarozumienie** IV 41 `bycie zarozumiałym, zrozumiałość` L nie podaje, SW, filomaci; **zetskniecie** IV 33 L i SW tylko zetknięcie *Słabiały skutki tego zetskniecia ...*; **zgaśnienie** IV 177 L, SW jako rzad.; **znarodowienie** IV 446 `unarodowienie` L nie notuje, SW; **zrozumajenie** IV 6 L nie notuje, SW jako rzad.; composita: **całopalenie** I 433 `ofiarowanie całopalnej ofiary` L, SW, Karpiński; **ciałopalenie** IV 278 L nie notuje, SW.

Sufiks *-enie*, podobnie jak *-anie*, tworzy regularnie w polszczyźnie *substantiva verbalia*. Podstawę stanowią czasowniki z przyrostkiem tematycznym *-e-*, *-i-* oraz rdzenne spółgłoskowe¹⁸. U Lelewela zauważyć można dużą swobodę w tworzeniu tego typu formacji. W Oświeceniu *deverbativa* na *-anie*, *-enie* były często spotykane w pisanej odmianie języka, nierzadko przybierały uroczysty, podniosły charakter, na co wskazuje min. K. Kwaśniewska-Mżyk¹⁹, omawiając właściwości słowotwórcze języka F. Karpińskiego. Dużą częstotliwość występowania tego typu wyrazów odnotować można także w twórczości F. Bohomolca²⁰. S. Szober nie omawia szerzej *deverbativów* na *-anie*, *-enie* w języku Staszica, skupiając uwagę na formacjach nietypowych, a zatem wnioskować należy, że były one dość

¹⁸ Por. R. Grzegorzyczkowa, J. Puzynina, op. cit., s. 263.

¹⁹ Por. K. Kwaśniewska-Mżyk, op. cit., s. 47.

²⁰ Por. J. Węgier, op. cit., s. 41.

powszechne. Mimo, że od XVI w. tego typu formacje słowotwórcze zastępowane były przez inne, głównie typ: temat czasownika + *o* i męski lub żeński paradygmat fleksyjny bądź suf. *-cie*²¹, do pierwszej połowy XIX w., jak wykazuje wyekscerpowany materiał, były one nadal żywotne i powszechne. Z form wykorzystanych przez Lelewela (w sumie 381) odcieniem przestarzałym wyróżniają się rzeczowniki: *bronienie, ciągnięcie, drobnienie, dźwignienie, gaśnienie, łacinienie, nadstarczenie, naganienie, nawyknięcie, niewyrozumienie, niezadziernienie, nikięcie, odpadnienie, osłonienie, odstrychnienie, osiągnięcie, poburzenie, podsunienie, podupadnienie, poduszczenie, podziwienie, pojrzenie, poniechęcie, poosobnienie, przeminienie, przewidzenie, rozkrańczenie, rozosobnienie, rozwinięcie, słabnienie, strząśnienie, ubieżenie, udowolnienie, upadnienie, upłynienie, uprzątanie, władnienie, wyciśnienie, wykoszlawienie, wzruszenie, zniknięcie, zromajczenie*. Często przy wymienionych tu rzeczownikach SW cytuje Lelewela. Na uwagę zasługuje określenie *ukmiecenie* nie odnotowane ani w SW, ani u L. Prawdopodobnie autorstwa Lelewela mogą być formacje, *ksyczenie, nieochrzczenie, odwyprzysiężenie się, ołączenie, orlenie, rozdawniczenie*, gdyż nie notuje ich żaden z wymienionych słowników. Natomiast rzeczowniki *chwycenie, ogaluszenie się, pokrewnienie się, ukrólewienie* (zarejestrowany tylko w SW), *zaosiedlenie, zetknięcie, zgaśnienie* nie mają potwierdzenia w Swil i SJP Dor.

Przyrostek *-iny// -yny* posłużył Lelewelowi do utworzenia 9 niekategorialnych nazw czynności, często nazywających akty uroczyste, np.: **bosiny** II 120 `chodzenie boso` L, SW, u Słowackiego i filomatów `obrzęd żydowski`; **nawiedziny** II 434 `wizyta` L, SW, Karpiński, Bohomolec, Benisławska; **odwiedziny** II 32 `wizyta` L, SW; **postrzyżyny** II 6 `obrzędek pogański strzyżenia włosów w siódmym roku życia dziecka` L, SW; **poślubiny** IV 233 `ślub` L, SW; **przenosiny** IV 8 `przenoszenie z miejsca na miejsce` L, SW; **ślubowiny** III 17 `zaręczyny` L, SW, Jeż, u Chodźki *ślubowiny*; **złubowiny** IV 220 L i SW nie notują, SW podaje *złubiny* `ostatni wieczór panny młodej`... *wied o złubowinach brał, a zmówione gody (ugoda), ślubem, swatbą stwierdzona (...) godami przez godowniczego kierowane obchodzoną była...*; **zrękowiny** I 366 `zaręczyny` L, SW jako gw. Z wymienionych wyżej formacji na uwagę zasługuje rzeczownik *złubowiny*, którego nie notuje żaden z wymienionych słowników.

Wyjątkowo formacja *bosiny* motywowana jest przymiotnikiem, pozostałe określenia powstały od podstaw czasownikowych.

Przyrostek *-ka*: **apostolka** IV 500 `apostołowanie` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Słowo Ottona, skłoniło ostatecznie Wojciecha że się puścił na niebeśpieczną apostołkę.*; **gadka** III 288 // **gatka** II 165 `gadanie` L, SW, Słowacki; **myłka** IV 97 `pomyłka, błąd` L, SW; **objazdka** II 61 `objazd, objeżdżanie` L i SW podają *objazdka* *Po objazdce z siostrą opatką zatrzymał się w Akwisgranie...*; **odchyłka** IV 211 `odchylenie` L i SW nie notują *Wiem że pełen wysokiej nauki kroata Antoni Mażurawic (...) uprzedzony mniemaniem wielkiej języka polskiego odchyłki* gdy

²¹ Por. S. Rospond, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961, s. 194–197.

go poznał zdziwiony był że w nim różnie czerstwe zastał żywioły...; **odgróźka** I 321 `odgrażanie się` L nie notuje, SW, jest u Syrokomli (według J. Trypućki jest to indywidualizm Syrokomli, twór dziewiętnastowieczny²²); **odwłoka** IV 222 `odwleczenie` L, SW; **odymka** I 355 `odymienie` L i SW nie notują...*stanowiska ćmione wyjaśniam, z odyмки czyszcze.*; **omyłka** II 89 `pomyłka, błąd` L, SW; **podbudka** II 31 `podnieta, bodziec` L, SW; **poczostka** I 420 `poczęstunek` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Była to boska biesowska poczostka, uczta biesiadna.*; **podchwytk** I 394 `podstęp` L, SW jako rzad.; **przegonka** IV 356 `przegonienie` L i SW podają tylko przegon *Dziś, tyle powiedzieć można że w przegonce owowiecznej książąt, zaczyna się i rozwija prawdziwy monet odmet.*...; **przejażdka** IV 16 L i SW podają tylko przejażdka, przejażdżka, u Syrokomli przejażdka *Złożyli synod na którym (...) nadużycia pańskich przejażdek (...) zostały emendante et amputatae.*; **przyłatka** III 60 `przyłatanie` L i SW nie notują *Może słusznie Naruszewicz miejsce to za niewiadomości przyłatkę poczytuje.*; **tułaczka** IV 496 `tułanie, tułactwo` L nie podaje tego znaczenia, SW cyt. Lelewela *...szedł na tułaczkę, unosząc nieraz, uszczuplone co do liczby, ale dochowane miano narodowe w jinne siedziby.*...; **wywiąska** II 50 `wywdzięka` L nie notuje, SW cyt. Lelewela *Prawdziwe zaś romansowe są wywiąski tych, co z owych tytułów (...) roją sobie powszechne (...) panowanie.*; **zaczepka** IV 284 `zaczepienie kogo` L, SW; **zmianka** I 264 `wzmianka` L, SW jako rzad.; **zsyпка** III 228 `zsypanie` L, SW.

Z wymienionych tu rzeczowników (wszystkich derywatów z przyrostkiem *-ka* nazywających czynność zebrałam 39) za indywidualizmy Lelewela uznać można określenia *objażdka, odchyłka, odymka, przejażdka, przyłatka* (nie notują ich słowniki – z wyjątkiem *odchyłka* i *przyłatka*, które rejestruje SJP Dor., ale opatruje je cytatami z Lelewela) i prawdopodobnie *odgróźka, poczostka, podchwytk*, gdyż nie notują ich słowniki poza SW, w którym opatrzone są kwalifikatorem rzadki i zilustrowane cytatami z Lelewela oraz *przegonka*, którą to formację podaje tylko SJP Dor. opatrując cytatem z Lelewela.

Przyrostek *-stwo// -ctwo* i inwariantne *-owstwo, -ostwo, -estwo, -eństwo, -ownictwo*²³ wystąpiły w 50 derywatach odczasownikowych tworzących niekategorialne nazwy czynności, jak w poniższych przykładach: **lotroństwo** I 196 `grabież, rabunek` L, SW; **łupiestwo** IV 418 `łupienie, grabież` L, SW; **męczeństwo** II 26 `umęczenie` L, SW; **następstwo** IV 124 `następowanie` L, SW; **naśladownictwo** I 178 `naśladowanie` L, SW; **naśladowstwo** IV 384 `jw.` L, SW jako rzad.; **orędownictwo** II 372 `orędowanie za kim` L, SW; **przeklęstwo** I 212 `kłątwa` L, SW jako rzad., u Bohomolca i Syrokomli *przeklęstwo//przeklęstwo*, u Benisławskiej i Jabłonowskiego *przeklęstwo*, u Słowackiego *przeklęstwo*; **przeniewierstwo** II 249 `zdrada` L, SW; **tułactwo** IV 246 `tułaczka` L, SW cyt. Lelewela *...Łokietka wszystko opuściło, poszedł na tułactwo.*...; **wdzierstwo** IV 13 `wdzieranie się` L nie notuje, SW; **zabójstwo** III 33 `zabicie kogo` L, SW, Jabłonowski; **zastępstwo**

²² Por. J. Trypućko, op. cit., s. 281–282.

²³ Takie formanty wydzielałam za R. Grzegorzyczką i J. Puzynią, op. cit., s. 302.

IV 83 `zastępowanie` L, SW; **zbiegostwo** II 280 `uciekanie, dezercja` L nie notuje, SW, u Syrokomli zbiegostwo//zbiegowstwo; **zmiennictwo** IV 244 `zdrada` L, SW jako rzad.; **zwycięstwo** II 8 `pobicie nieprzyjaciela` L, SW; composita: **bałwochwalstwo** II 152 `służenie bałwanom` L, SW, Bohomolec `pogaństwo`; **bratobójstwo** II 115 `zamordowanie brata` L, SW; **cudzołóstwo** IV 56 `złamanie wiary małżeńskiej` L, SW, u Syrokomli cudzołożstwo; **czarodziejstwo** I 384 `czarowanie` L, SW; **dobrodziejstwo** II 40 `dobry uczynek` L, SW; **gminowładztwo** II 308 `rząd gminowładny` L, SW; **jednożeństwo** II 14 `niepowtórzone małżeństwo` L, SW; **kazirodustwo** II 279 `grzech cielesny z osobą powinowatą` L, SW; **krzywoprzysięstwo** I 416 `kłamstwo przysięgą potwierdzone` L, SW; **ojcobójstwo** I 96 `zabicie ojca` L, SW; **prawodawstwo** II 216 `dawanie praw` L, SW; **samobójstwo** II 232 L, SW; **samożwaństwo** IV 157 L, SW; **świętokractwo** III 44 // **świętokradztwo** II 102 L, SW; **ustawodawstwo** IV 149 `prawodawstwo` L, SW; **wielkorządztwo** III 315 `najwyższe zawiadywanie krajem` L, SW; **wielobóstwo** I 400 `czczenie wielu bogów` L, SW; **wielożeństwo** I 377 `poligamia` L, SW; **współkierownictwo** IV 80 L i SW nie notują *...może było ostatnią usilnością do utrzymania **współkierownictwa** sprawiedliwości przez mieszkańców wszelkiego stanu i powołania.*; **współprzysiężnictwo** II 262 L i SW nie notują *...co przypomina nieco zwyczaję średnich wieków, w których na słowo drugiego, łatwe było **współprzysiężnictwo**.*

Przyrostek *-stwo* w okresie Oświecenia wykazuje wzrost produktywności, czego dowodem może być duża liczba derywatów z tym sufiksem w utworach Bohomolca czy Staszica²⁴. W prozie naukowej Lelewela formant *-stwo* zajmuje drugie miejsce pod względem produktywności, niemniej jednak w tym opracowaniu uwzględnione zostały tylko formacje ze znaczeniem czynnościowym. Jak widać z prezentowanego materiału są to głównie określenia mieszczące się w tradycji słowotwórczej minionych epok, jedynie złożenia z pierwszym członem *współ-*, a mianowicie *współkierownictwo* (jedynie SJP Dor. rejestruje tę formację, przy czym materiał egzemplifikacyjny pochodzi z XX wieku), *współprzysiężnictwo*, nie mają potwierdzenia w słownikach.

Przyrostek *-twa* pojawił się u Lelewela w 3 określeniach, a mianowicie: **bitwa** II 14 `walka` L, SW; **gonitwa** IV 78 `bieg` L, SW; **kłątwa** II 4 `przeklęcie` L, SW, jest u Jabłonowskiego i Syrokomli.

Przyrostek *-unek* wykorzystany został przede wszystkim do utworzenia niekategorialnych nazw czynności (4 nazwy). Wszystkie poświadczone są w SW i L: **karczunek** IV 8 `karczowanie` L, SW; **pocałunek** II 288 `pocałowanie` L, SW; **starunek** IV 401 `staranie` L, SW, Syrokomla, Chodźko; **szacunek** II 41 `szanowanie` L, SW.

²⁴ Por. J. Węgier, op. cit., s. 48; S. Szober, op. cit., s. 117.

Wnioski końcowe

Zgromadzony materiał z zakresu słowotwórstwa rzeczowników stanowiących nazwy czynności daje przede wszystkim możliwość określenia stopnia produktywności poszczególnych formantów. Porównanie tego materiału z zasobem słownictwa zebranego przez słowniki L i SW oraz porównanie z formacjami występującymi w monografiach językowych innych pisarzy XVIII- i XIX-wiecznych, pozwala uchwycić właściwości językowe Lelewela. O pewnych ograniczeniach w formułowaniu właściwych wniosków wspominałam już na wstępie.

Nazwy czynności należą do najbardziej żywotnych kategorii rzeczownika w języku Lelewela. Poniższa tabela przedstawia liczbowy udział poszczególnych typów słowotwórczych w tworzeniu *nomina actionis* w analizowanych pismach:

Fotmant	O m	O ż	-acja	-anie	-anina	-anka	-ba	-cie	-ek	-enie	-iny	-ka	-stwo	-twa	-unek
liczba derywatów	120	69	15	307	10	3	7	53	15	381	9	39	50	3	4

Z przedstawionej statystyki²⁵ wynika przede wszystkim, że spośród różnych typów słowotwórczych najliczniejszą grupę stanowią kategoriale nazwy czynności – łącznie 781 derywatów. Wielu z tych formacji L nie notuje zapewne z uwagi na fakt, że należą one do słowotwórstwa potencjalnego i mogą być tworzone regularnie od odpowiednich podstaw czasownikowych za pomocą przyrostków *-anie*, *-cie*, *-enie*. Produktywność tych derywatów wynika nie tylko z upodobań językowych Lelewela²⁶, lecz, wydaje mi się, jest spowodowana czynnikami ogólnojęzykowymi. Formacje na *-anie*, *-cie*, *-enie* w funkcji nazw czynności charakteryzują się dużą regularnością formalną i znaczeniową, zachowują aspekt czasowników podstawowych, ich łączliwość z cząstką *się*²⁷, a ponadto w dubletach różnoprzyrostkowych rzeczowniki te mają tylko jeden desygnat orzeczeniowy, podczas gdy rzeczowniki o innych przyrostkach mogą mieć dwa: orzeczeniowy i podmiotowy²⁸. Ponadto zebrany materiał wskazuje na stylistyczną przydatność tego typu słowotwórczego w prozie naukowej, którą cechuje przewaga konstrukcji nominalnych (szczególną rolę pełnią tu obok nazw abstrakcyjnych *nomina actionis*) nad werbalnymi²⁹.

W zakresie deverbativów na *-anie*, *-enie* lubił Lelewel posługiwać się formami typu *biskupowanie-zabiskupowanie*, *cesarzowanie*, *królowanie*, *papieżowanie*,

²⁵ Liczby odzwierciedlają liczbę poszczególnych derywatów a nie ich częstotliwość.

²⁶ Jest to typ rzeczownika występujący z dużą częstotliwością także u innych pisarzy np. w prozie pamiętnikarskiej Kitowicza. Por. uwagi R. Bizior-Ociepy, *Osobliwości leksykalne w pismach Jędrzeja Kitowicza*, [w:] *Z polonistycznych warsztatów badawczych Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie*, Częstochowa 1998, s. 17. Produktywność tego formantu H. Safarewiczowa powiązała z małą produktywnością innych przyrostków tworzących *nomina actionis*, por. H. Safarewiczowa, op. cit., s. 345.

²⁷ Por. R. Grzegorzyczkowa, J. Puzynina, op. cit., s. 269.

²⁸ Por. H. Safarewiczowa, op. cit., s. 333, 336.

rycerzowanie, orlenie oraz *powiatowanie, urzędowanie* itp., motywowanymi odpowiednimi czasownikami odrzeczownikowymi, o wartości kategoryjnej `bycie biskupem, cesarzem, królem, papieżem, rycerzem, orłem=królem` lub `sprawowanie urzędu, dzielenie na powiaty`. W prozie Lelewela widoczny jest szerszy niż współcześnie zasięg występowania formantu *-enie*, który łączy się z podstawami czasownikowymi zakończonymi na *-nąć*, niemniej jednak cecha ta właściwa jest polszczyźnie XVIII- i XIX-wiecznej³⁰.

W obrębie niekategoryjnych nazw czynności najliczniejszą grupę tworzą formacje należące do słowotwórstwa paradygmatycznego z zerem sufiksu, a mianowicie derywaty należące do deklinacji męskiej, np. *rozkrzew, wymian, napływ*, lub żeńskiej, np. *przewłoka, podżoga, msta*. Ten typ derywacji obejmuje w analizowanych pismach 189 rzeczowników. Derywaty z zerem sufiksu przez badaczy literatury Oświecenia uznawane są za formacje stylotwórcze³¹. U Lelewela tego typu *nomina actionis* służą dynamizowaniu opisu, jego wyrazistości i uplastycznieniu. Liczne grupy tworzą również derywaty z przyrostkami *-stwo* (i inwariantnymi) – 50 nazw – oraz *-ka*, który w analizowanych pismach pojawił się w 39 leksemach ze znaczeniem czynnościowym.

Do indywidualizmów Lelewela zaliczyć można kategoryjne nazwy czynności na *-anie, -enie* i *-cie* takie, jak: *biskupowanie, cesarzowanie*³², *cząstkowanie, jeniowanie, komentarzowanie, nagrobkowanie, niemniemanie, niewyczytanie, obdarzanie się, odszczekanie, paktizowanie, papieżowanie, paragrafowanie, perjodowanie, początkowanie, poszczegulnianie, poszczegulowanie, powiatowanie, przebadywanie, przemilczanie, przesłowywanie, przykadzanie, rozdziałowanie, rozeswanie, rycerzowanie, wdziędzinowanie, wierszowanie, wygłoskowanie, zabiskupowanie, zatytułowanie, źródłosłowanie, źródłowanie, chwycenie, drdzenie, ksyczenie, nieochrzczenie, nierozróżnienie, niewyrozumienie, niezadziernienie, odwyprzysiężenie się, ogaluszenie się, ołączenie, orlenie, podsunienie, podupadnienie, pokrewnienie się, poniechęcie, rozdawniczenie, rozkrańczenie, słabnienie, ukmiecenie, ukrólenie, zaosiedlenie, zetknięcie, zgaśnienie; *niestanięcie, obzucie, umiecie*.*

Z przyrostków tworzących niekategoryjne nazwy czynności, dzięki którym powstały liczne indywidualizmy Lelewela, wymienić należy sufiksy *-o* + męski lub żeński paradygmat fleksyjny: *nietrzask, współudział, wydział* w znaczeniu `udział`, *wygrzeb, wymian, złub*; *wrażda, wykopla* (na wzór stp. *kupla*); *-anka: ga-*

²⁹ O rozwoju obu tych konstrukcji w polszczyźnie od XIV do XX w. pisze A. Wierzbicka w artykule *Hipotaksa i konstrukcje nominalne w rozwoju polszczyzny*, „Pamiętnik Literacki” 1962, z. 1, s. 195–216, szczególnie s. 214. Zaś A. Starzec wskazuje na tendencję do nadmiernego wykorzystywania nominalizacyjnych struktur przez styl naukowy i niektóre gatunki prasowe, por. A. Starzec, *Wpływ nominalizacji na przystępność tekstu popularnonaukowego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego, Językoznawstwo 16, Opole 1996, s. 93.

³⁰ Por. R. Bizior-Ociepa, op. cit., s. 17.

³¹ Por. S. Szober, op. cit., s. 46.

³² W taki sposób zaznaczam formacje, których nie znalazłam w żadnych z wymienionych na wstępie opracowań i słowników.

danka; *-ba*: *plećba*; *-iny*: **złubowiny**; oraz wielofunkcyjne sufiksy *-ek*: *przyborek*, **wywiązek**; *-ka*: *apostołka*, **objażdka**, *odchylka*, **odymka**, *ostawka*, *poczostka*, *prze-gonka*, **przejażdka**, *przyłatka*, *tułaczka*, *wywiąska*; oraz *-stwo*: *tułactwo*, *współkie-rownictwo*, **współprzysiężnictwo**. Zebrane tu formacje to rzeczowniki, które nie mają poświadczenia w źródłach leksykograficznych bądź odnotowane są w SW lub SJP Dor. jako indywidualizmy Lelewela.

Zestawiając zebrany materiał można jeszcze zwrócić uwagę na pewne oboczności morfologiczne występujące w języku uczonego. Równolegle używał on rzeczowników o tym samym znaczeniu kategorialnym, ale utworzonych różnymi formantami (niekiedy sufiks może wносить do derywatu dodatkowy odcień znaczeniowy), a mianowicie: *apostołka* // *apostolstwo*, *bój* // *bojowanie*, *cięża* // *ciężanie*, *dochód* // *dochodzenie*, *domniemaczka* // *domniemanie*, *dziedzictwo* // *dziedziczenie*, *nagana* // *naganienie*, *obrona* // *bronienie*, *opłata* // *opłacenie*, *plątania* // *plątanie*, *rozkrzew* // *rozkrzewienie*, *szużba* // *szużenie* // *szużebnictwo*, *tułaczka* // *tułactwo*, *zagłada* // *zagładzenie*, *zniewaga* // *znieważenie*.

Skłonność do doraźnego tworzenia wyrazów nowych³³, stosowania rzadkich, a często nawet staropolskich, wynikała u Joachima Lelewela z chęci uplastycznienia języka. Dociekliwy, ale i niezwykle rzetelny badacz chciał też precyzyjnie formułować swe myśli i poglądy, obrazowo przedstawiać odległą historię Polski wieków średnich.

³³ Działalność naukowa początków XIX w. wymagała wzbogaconego słownictwa, odpowiedniej terminologii, por. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, wyd. 8, Warszawa 2002, s. 513.